

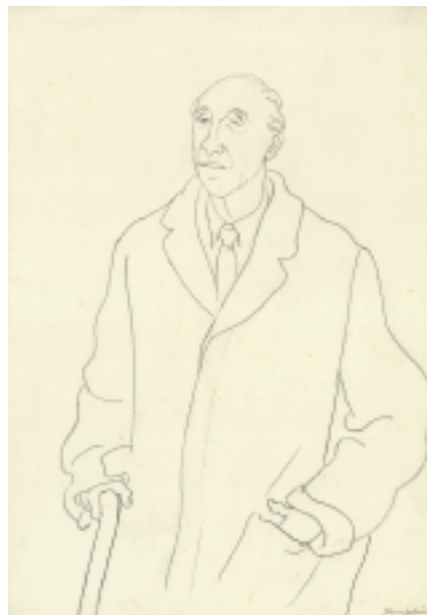
Twee Vrienden (1943) van August Vermeylen in de spiegel van zijn dagboek

'Hs. *Twee Vrienden* aan mevr. Closset gedragen', schreef August Vermeylen (1872–1945) op 24 maart 1943 in zijn agenda.¹ 'Mevr. Closset' is Angèle Manteau, leading lady van de gelijknamige Brusselse uitgeverij. *Twee Vrienden* (1943) is de tweede en laatste roman van Vermeylen, die enkele maanden later zou verschijnen.² Als in een spiegel reconstrueren de agenda's en dagboeken van Vermeylen de genese van *Twee Vrienden*. Zijn egodocumenten stellen de betekenis van zijn romanwerk op scherp.

Schrijver in oorlogstijd

Bij het uitbreken van de oorlog was Vermeylen door de Duitse bezetter op non-actief gezet en werd hij geweerd uit het openbare leven.³ Dat gaf hem de ruimte en ondanks zijn leeftijd, de weerbaarheid om zich te wijden aan zijn literaire productie.⁴ Er verschenen twee nieuwe bundels. *Proza* (1941) kwam uit in de Bibliotheek der Nederlandse Letteren van Standaard-Boekhandel en bevatte onder meer de zevende en laatste geautoriseerde druk van *De Wandelende Jood* (1906).⁵ *Beschouwingen. Een nieuwe bundel verzamelde opstellen* (1942) werd uitgegeven door Manteau en bracht een keuze uit de literatuur- en kunstessays. Voor Nico van Suchtelen van de Amsterdamse Wereldbibliotheek herwerkte Vermeylen zijn in 1921–1925 verschenen kunstgeschiedenis 'om met de jongste navorsing en eigen nieuwe gezichtspunten reke-

August Vermeylen getekend door
Idel Ianchelevichi (1944), potlood
op papier [Letterenhuis]

ning te houden'.⁶ In 1946 verscheen de nieuwe kunstgeschiedenis postuum onder de titel *Van de catacomben tot Greco. Geschiedenis der Europeesche plastiek en schilderkunst in de middeleeuwen en de renaissance*. Vanaf 1943 bereidde Vermeylen met gelijkgestemden een nieuw algemeen en pluralistisch tijdschrift voor, dat net als *Van Nu en Straks* een geestelijk kompas moest worden, nu voor de culturele wereld in de nieuwe naoorlogse verhoudingen; Vermeylens programma werd afgedrukt in het eerste nummer van het *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* in 1946.⁷

Tussen deze essaybundels en kunsthistorisch onderzoek nam het fictiewerk met *Twee Vrienden* een belangrijke plaats in. Tussen maart 1941 en november 1942 schreef Vermeylen op basis van oudere plannen en eerdere romanversies de tekst uit; in het voorjaar van 1943 bewerkte hij dit manuscript tot een nette kopij.⁸ Tot slot is er zijn oorlogsdagboek, dat hij sinds 12 mei 1939 bijhield.⁹ Op zijn zevenenzestigste was Vermeylen aan dit dagboek begonnen om naar eigen zeggen herinneringen op te schrijven en 'aantekeningen ten gerieve van mijn literair werk'.¹⁰

Voorplat & titelpagina van *Twee vrienden*
[Letterenhuis]

Tot enkele weken voor zijn dood zou hij het vrij systematisch bijhouden; de laatste notitie dateert van 20 december 1944. Deze dagboeknotities worden bovendien aangevuld door agenda's die summier een verslag gaven van zijn dagelijkse handelen en ontmoetingen.¹¹ Als het journaal van een schrijver weerspiegelen ze ook zijn lectuur en literaire praktijk. In dit stuk wil ik aantonen hoe de oorlogsdagboeken en -agenda's gebruikt kunnen worden om Vermeylen's tweede roman *Twee Vrienden* te reconstrueren. Zijn notitieschriftjes werpen een licht op de ontstaansgeschiedenis van de roman, het schrijfproces, de publicatie, de romanreceptie en de schrijversintentie. Ze onthullen zowel feitelijke elementen omtrent de romanproductie als reflecties op metaniveau: de dagboekschrijver, die de romancier tegen het licht houdt. Vermeylen, die in het hoofd van Vermeylen kijkt.

'Het Vlaamsche proza van het essay'

August Vermeylen wordt op politiek-maatschappelijk vlak herinnerd om zijn rol in de Vlaamse Beweging, waarvan het rectorchap van de in 1930 vernederlandste Rijksuniversiteit Gent de bekroning was. De jongeman die in 1896 de Vlaamse culturele en sociaaleconomische emancipatie bepleit had in zijn 'Kritiek van de Vlaamsche Beweging', aanvaardde nu als gezaghebbende figuur de leiding van het belangrijkste instrument om die emancipatie te realiseren: hoger onderwijs in de Nederlandse taal.¹² Behalve rector (1930–1933), was Vermeylen ook professor kunst- en literatuurgeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (1901–1923) en de Rijksuniversiteit Gent (1923–1945), senator voor de Belgische Werkliedenpartij (1923–1945), lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde (vanaf 1919) en stichter van de Vlaamsche Club voor Kunsten, Wetenschappen en Letteren in Brussel (in 1923). Zijn status van literator had Vermeylen eerst verdiend met *Van Nu en Straks* (1893–1901) en later uitgebouwd met leidende functies in het literaire leven, zoals het voorzitterschap van de Vereniging van Vlaamse Letterkundigen (de periodes 1911–1921 en 1924–1939) en een stichtende rol in de Belgische en Vlaamse PEN-club.¹³

Als schrijver heeft Vermeylen verschillende genres beproefd, met behalve twee romans ook een proefschrift, dat handelde over de renaissance-dichter Jan van der Noot, een literatuur- en een kunstgeschiedenis en vooral een omvangrijk corpus essays over literatuur, kunst en maatschappij. Om de verhoudingen binnen zijn oeuvre aanschouwelijk te maken: van de zes delen van zijn *Verzameld werk* (1951–1955) bevat

alleen het eerste deel scheppend werk, bestaande uit een klein aantal gedichten, en de romans *De Wandelende Jood* en *Twee Vrienden*. Al de overige delen zijn gevuld met non-fictie, en dan vooral met kunst- en literatuurhistorische essays, waarvan de bekendste in *Van Nu en Straks* zijn verschenen.

Aan zijn intellectuele erfenis heeft Vermeylen een innemende passage gewijd in zijn dagboek. 'Op literair gebied', noteerde de schrijver in zijn laatste levensjaar, 'lijkt me mijn betekenissen, dat ik het Vlaamse proza van het essay een nieuwe vastheid heb gegeven'.¹⁴ Dat zelfinzicht van Vermeylen lijkt gegrond. Zijn essays worden nog steeds gelezen en fungeren als kritische denkstof in huidige debatten (zoals de verengelsing van het hoger onderwijs of de Vlaamse identiteitsvorming), terwijl zijn wetenschappelijk werk verouderd is en niet al zijn romans klassieke boeken zijn geworden.¹⁵ Dat geldt vooral voor *Twee Vrienden*, een boek dat bijna vergeten is, en vrijwel onmiddellijk na zijn verschijning te licht bevonden werd. Anders liggen de kaarten voor *De Wandelende Jood* (1906). Die roman maakte wel opgang in de Vlaamse letteren, werd voorwerp van literaire studie en is nog in 1940 omschreven als 'een groot boek, een der grootste uit onze heele Vlaamsche literatuur'; het kende herdrukken tot de jaren 1970 en werd in recentere jaren opgenomen in een bloemlezing en bewerkt tot een toneelstuk.¹⁶ Toch heeft het nooit de iconische status gekend van bijvoorbeeld Maurice Gilliams' *Elias* (1936), of een van de andere vijftig romans uit de literaire canon die het Vlaams Fonds voor de Letteren en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in 2015 samenstelde – al kan er over canons, en de roem van een roman, altijd gediscussieerd worden.¹⁷ Hoe dan ook: het beeld blijft overeind dat Vermeylen de man van het 'verstandelijk proza' geweest is, een term waarmee hij zelf zijn oeuvre overschouwd heeft.¹⁸

Twee Vrienden (1943)

Twee Vrienden is een *coming of age*-roman, die zich afspeelt omstreeks 1900 en gaat over de botsing tussen jeugdidealen en de verwachtingen van de maatschappij.¹⁹ Mark en Frans zijn de hoofdpersonages uit de titel: 'Er is niets dat boven de vriendschap gaat van twee mannen, die samen een hoog doel hebben...'.²⁰ Dat hoge doel is een idealistisch leven, gewijd aan kunst, literatuur en het bewerkstelligen van de maatschappelijke revolutie; in allerhande discussies, die sterk geënt zijn op het ideeëngoed van *Van Nu en Straks*, komt tot uiting hoe de jongens

zich wilden 'laten leiden door den universeelen rythmus van het Leven' en hoe ze voor hun vrijheid bereid waren 'alles op het spel te zetten'.²¹ Een keerpunt in het boek vormt de liefde, die komt in de vorm van de ranke, breekbare, maar fijnevormde Mathilde, met wie ze wandelingen maken aan het strand. 'Is het een schuchtere bloes van haar ziel zelve, die de teerheid van haar wangen even komt kleuren?'²²

Mark en Frans worden verliefd, wat hun levenskeuze op scherp stelt. Frans kiest voor de liefde, voor Mathilde, voor het burgerlijke leven en laat zijn anarchistische idealen varen voor een dokterspraktijk in Ukkel. 'Het heroïsche leven' waar hij samen met Mark van droomde, verandert in het dagelijkse leven onder zijn patiënten.²³ Gemeenschaps-idealismen vervagen in ruil voor privégeluk. Hij wordt realist, en bourgeois. 'Ik gehoorzaam en geef me over aan het leven...', zegt Frans tot Mark. 'Al de rest is literatuur!'²⁴

In tegenstelling tot Frans houdt Mark vast aan de jeugdidealen. Hij verbijt zijn liefde en volhardt met veel innerlijke strijd in de revolutionaire levensopvattingen, waar hij uiteindelijk aan ten onder zal gaan. In het slothoofdstuk zijn de vrienden opnieuw samen, aan zee, waar Mark sterft aan de gevolgen van tuberculose. Mathilde waakt over hem:

Hij ziet haar oogen, hij is midden in de onmetelijkheid van de blanke sneeuwvelden op de bergen, onder den blauwen hemel, en dan wordt dat de grijze zee onder hem, een grijze zee waar hij stil in verzinkt, met een grijslichten hemel boven zich, de zee en de hemel zijn eenzelfde oneindigheid, het vormellooze; zijn hart breekt.²⁵

August Vermeylen en Joris Vriamont,
Ukkel, juli 1944 [Letterenhuis]

Je hoeft geen grote Vermeylenkenner te zijn om vast te stellen dat verschillende elementen autobiografisch zijn. Vermeylen studeerde zoals Frans in Wenen, stichtte een tijdschrift zoals de twee vrienden, had een villa in De Panne – de zee is alomtegenwoordig in het boek – en woonde, net als Frans en Mathilde, in Ukkel. De denkbeelden, de poëzie en de hoogdravende gesprekken zijn, zoals gezegd, geïnspireerd op de revolutionaire stromingen van het fin de siècle en de literaire opvattingen van *Van Nu en Straks*. Maar de schrijver neemt ons nog een stap verder. Het boek is ook een sleutelroman, en verwijst naar de levenskeuzes die Vermeylen zelf heeft gemaakt: grotendeels vallen die samen met de keuzes van Frans. Het personage Mathilde is geënt op Gaby Brouhon, zijn in 1932 overleden echtgenote. Voor Mark stond Jacques Mesnil model, Vermeylens jeugdvriend, die ongehuwd bleef en tot het eind anarchist was.²⁶

Hoe dicht leven en literatuur bij elkaar lagen, illustreert een fragment uit het dagboek:

Do. 16.9 [1943]. Die ewige Wiederkehr! ... Vandaag zat ik met Mayken aan den zoom van het Rondebosch, na een wandeling naar Bodegem. Het [xx]/ was/ dezelfde tijd van 't jaar, hetzelfde uur, dezelfde zon, als dien keer waarvan in 'Twee Vrienden' sprake is. En nu gebeurde het, dat Mayken me daar uit haar verleden vertelde, op denzelfden ontgoochelden toon als C., – in dien tijd!

Met zijn vriendin Marie Ender ('Mayken') maakt Vermeylen een wandeling naar het Rondebos in Bodegem, net als Mark en Melinda dat in zijn roman deden. Het dagboek – het leven – herneemt dus een gebeurtenis uit *Twee Vrienden*:

Op een van de eerste mooie dagen, in April, gaan ze langs Dilbeek tot Bodegem. De onvermoeibare Melinda zou nog verder willen, maar Mark, die op slodderige benen nu langs den weg sleept, geeft het op, en teruggaand blijven ze lang op den zoom van het Rondebos zitten, kijkend naar de wijde deiningen van het welige Vlaamse land dat daar opengaat, in de kleuren van de traagzaam zinkende zon.²⁷

Zittend aan de rand van het bos vertelt Mayken 'uit haar verleden', zoals Melinda 'met stille stem, bitter, herinneringen [ontvouwt]' in *Twee Vrienden* en zoals C. ooit 'op denzelfden ontgoochelden toon' tegen hem gesproken had. Naast de relatie tussen het heden – de wan-

deling van 16 september 1943 – en de fictie van *Twee Vrienden* legt Vermeylen in zijn dagboek dus een derde verband, een herinnering uit het verleden: ‘in dien tijd!’. Die herinnering moet wel verwijzen naar een gesprek met Clara Köttlitz, de vriendin van Jacques Mesnil, naar wie Melinda misschien gemodelleerd is en die waarschijnlijk de ‘C.’ uit het dagboek is. Heden en verleden, leven en literatuur, vloeien dus samen in één fragment, Clara, Melinda en Marie, het Rondebos in Bodegem, een patchwork van herinneringen en associaties. Vermeylen zelf maakt de cirkel in zijn dagboek: ‘Die ewige Wiederkehr!’.

Het was dan ook een indringende gebeurtenis waarop zijn roman gebaseerd was, een affaire die voor Vermeylen een levenstrauma werd. De verhouding tussen Mark en Frans weerspiegelde zijn eigen relatie met Jacques Mesnil. Mesnil was een jeugdvriend: Vermeylen had hem leren kennen op het Brusselse atheneum, waar ze samen schoolliepen. In de jaren 1890 deelden ze dezelfde anarchistische idealen en werden ze boezemvrienden. Vanaf 1896 verzorgde Mesnil, die zich zou ontwik-

Redactieleden van *Van Nu en Straks* en anderen in de bossen van Verrewinkel (Linkebeek), 1897.

Vlnr: Clara Koettlitz (partner van Jacques Mesnil), Jacques Mesnil, Alfred Hegenscheidt, Lily Koettlitz (mevr. Schamelhout), Margot Brouhon, August Vermeylen, Louise Hegenscheidt (zus van Alfred), Gabrielle Brouhon (mevr. Vermeylen) en Emmanuel de Bom. De twee staande figuren in de achtergrond zijn niet geïdentificeerd [Letterenhuis]

kelen tot kunsthistoricus, bijdragen in *Van Nu en Straks*. Een jaar later kreeg hun vriendschap een eerste slag, toen Vermeylen zowel voor de wet als voor de kerk huwde met de Waalse Brouhon (‘Mathilde’). Een verloochening van hun idealen en een buiging voor de bourgeoisie, oordeelde Mesnil, die zelf een vrij huwelijk aanging met Clara Köttlitz. Een tweede en definitieve slag kwam er in 1902 met een controversiële bijdrage van Mesnil voor *Van Nu en Straks*, die na een bitter conflict binnen de redactie geweigerd zou worden door Vermeylen. Het betekende het einde van een vriendschap en de zwanezang van *Van Nu en Straks*.²⁸

De breuk met Mesnil en de daarbijhorende keuze voor het burgerlijke leven hebben Vermeylen blijvend beroerd. Hij heeft de gebeurtenis tot de inzet van *Twee vrienden* gemaakt. In zijn dagboeken zal Vermeylen de autobiografische dimensie van zijn roman uitdiepen: hij legt zichzelf op de sofa. Hij correspondeert en spreekt over het thema, onder andere met de toenmalige promovendus Jan Venstermans, die de informatie later zou verwerken in zijn *August Vermeylen* (1965). Vanaf André Demedts’ stuk in *Dietsche Warande & Belfort* (1945), Louis Paul Boons ‘Beschouwingen over *De twee Vrienden* Aug. Vermeylen’ (1946) en Pieter Minderaa’s *August Vermeylen* (1947) dringt de autobiografische lectuur van *Twee Vrienden* (alook de relatie met *De Wandelende Jood*) door in de kritiek.²⁹ Ondanks de verdeelde mening over de literaire waarde van het boek maakte het autobiografische gehalte het tot een boek met inzet en van een onverwachte complexiteit. Op gevorderde leeftijd en in een tijd van oorlog en bezetting had Vermeylen via de omweg van de roman zijn eigen jeugdidealisme op scherp gesteld.

Ontstaansgeschiedenis

Aan het einde van *Twee Vrienden* licht Vermeylen zelf in een post scriptum het ontstaansproces van het boek toe. ‘Het tot in onderdeelen uitgewerkt plan van “Twee Vrienden”’, zegt Vermeylen, ‘dagteekent van November 1897 (evenals het ontwerp van “De Wandelende Jood”)’. Wijzigingen van ingrijpende aard heeft dat plan niet ondergaan. Geschreven werd de roman eerst in de maanden Maart tot September 1941 en Mei tot November 1942’.³⁰

Bijna vijftig jaar nadat het romanidee was ontworpen, heeft Vermeylen met andere woorden het boek geschreven. Dat is een incubatietijd die kan tellen. De reden is hierboven al aangehaald: de Duitse bezetter die professor Vermeylen uit zijn functies zette, waardoor de

schrijver Vermeylen aan tijd won. Zelf verwoordt Vermeylen het als volgt in zijn dagboek:

Alleen heeft de uitbroeding van den roman juist 45 jaren geduurd, – niet omdat ik hem niet vroeger had kunnen schrijven, maar wel omdat ik door mijn ander werk in beslag was genomen en voor den roman den voldoende tijd niet vond: met kleine stukjes en brokjes daaraan werken ging niet aan, – ik heb moeten wachten totdat, goddank! die lofwaardige V.N.V.-ers mij de universiteit ontnomen hebben.³¹

Hoewel dit ‘praktische’ argument zonder meer juist is, verheelt het niet dat het ook een keuze is geweest van Vermeylen om voorrang te geven aan zijn professoraat, aan zijn openbare functies en zijn essaywerk; een volbloed romancier is hij nooit geweest.

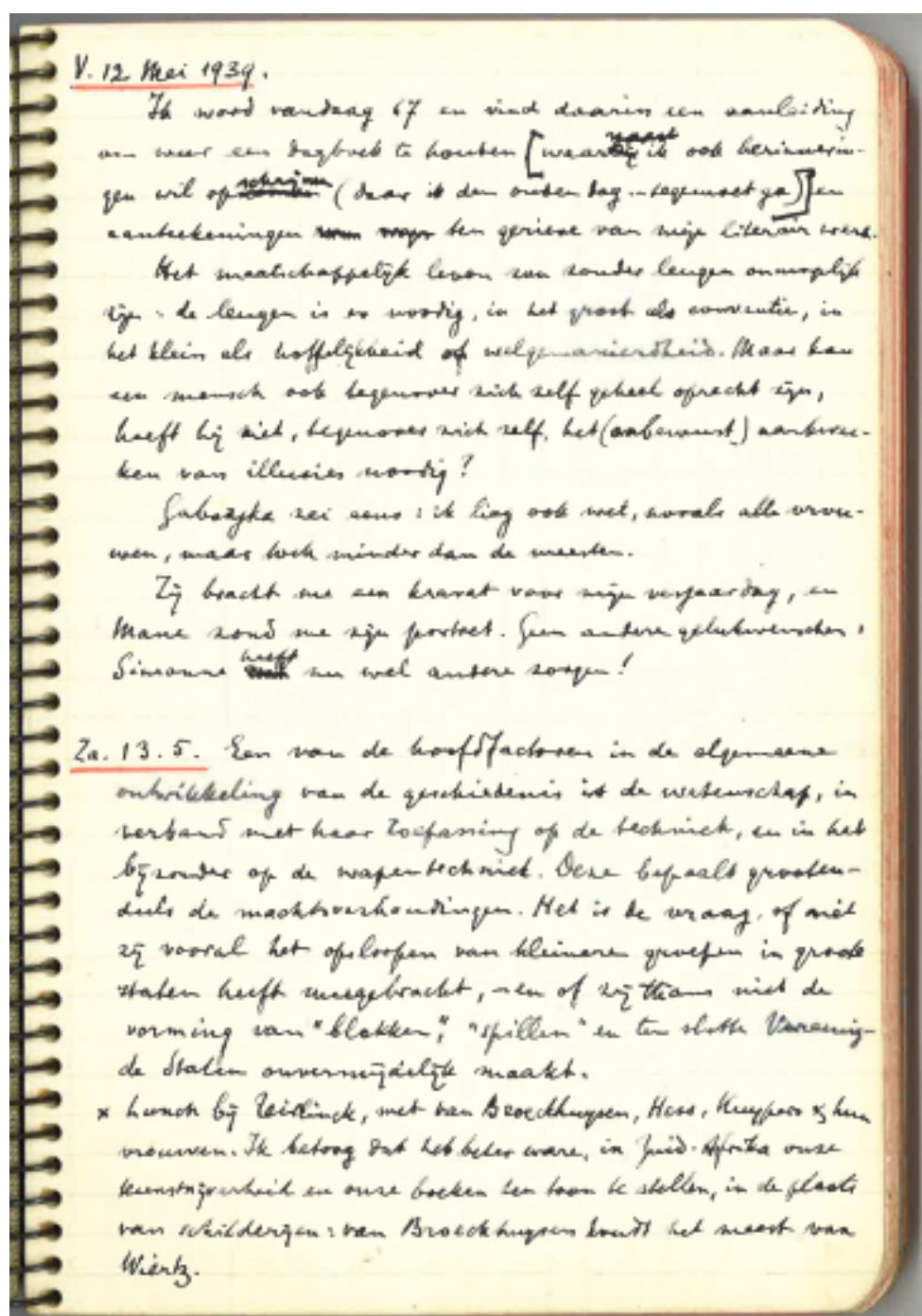
Vermeylens dagboeken en agenda's vullen dit post scriptum verder aan, maar corrigeren het ook. De scheiding tussen het ontwerp (1897) en de uitvoering (1941–1942) is niet zo absoluut als Vermeylen het voorstelt. In de tussenliggende jaren heeft hij nagedacht over de roman, aan het plan geschaafd en stukken tekst aangemaakt. Op 28 februari 1936 noteert hij, tijdens een vakantie in Zwitserland: ‘Felle sneeuw. Ik voltooit het vierde plan van Twee Vrienden. We gaan thee drinken in Chesa Veglia, waar gejojeld wordt. ‘s Avonds speelt Billy viool’.³² Drie jaar later, op 7 juni 1939, citeert hij een romanfragment in zijn dagboek, dat in een licht gewijzigde versie terecht is gekomen in hoofdstuk IV van de gepubliceerde versie.³³ Nog later, op 8 september 1939, schrijft hij een dialoog over, waarvan enkel het Duitse citaat, uitgesproken door Frans, in hoofdstuk XIX beland is.³⁴ Beide fragmenten uit 1939 tonen aan dat Vermeylen vóór maart 1941 aan het manuscript van *Twee Vrienden* begonnen is. Maar aan de andere kant bevestigt het dagboek ook het belang van deze terminus post quem: ‘Vandaag eindelijk weer eens mijn roman aangepakt’, staat er op 3 maart 1941, en de agenda van die dag verduidelijkt nog eens: ‘Aan Tw. Vr. gewerkt’.³⁵ De ruimte tussen 1897 en 1941 was alleen niet zo absoluut.

Regelmatig documenteert het dagboek de schrijfvorderingen. Op 1 augustus 1941 telde het handschrift 76 bladzijden, op 21 augustus 1941 waren het er 104.³⁶ Vanaf dat ogenblik valt er een stilte in het dagboek, die overeenkomt met het post scriptum, dat stelde dat er tussen september 1941 en mei 1942 niet aan het boek gewerkt is. Biografisch valt die stilte te verklaren door een tijdelijke affaire met schrijfster Madeleine Ley, een nieuwe relatie met de Oostenrijkse Marie Ender, door de

Eerste blad van de eerste opzet van *Twee vrienden* uit 1897 [Letterenhuis]

Eerste pagina van het oorlogsdagboek van Vermeylen [Letterenhuis].

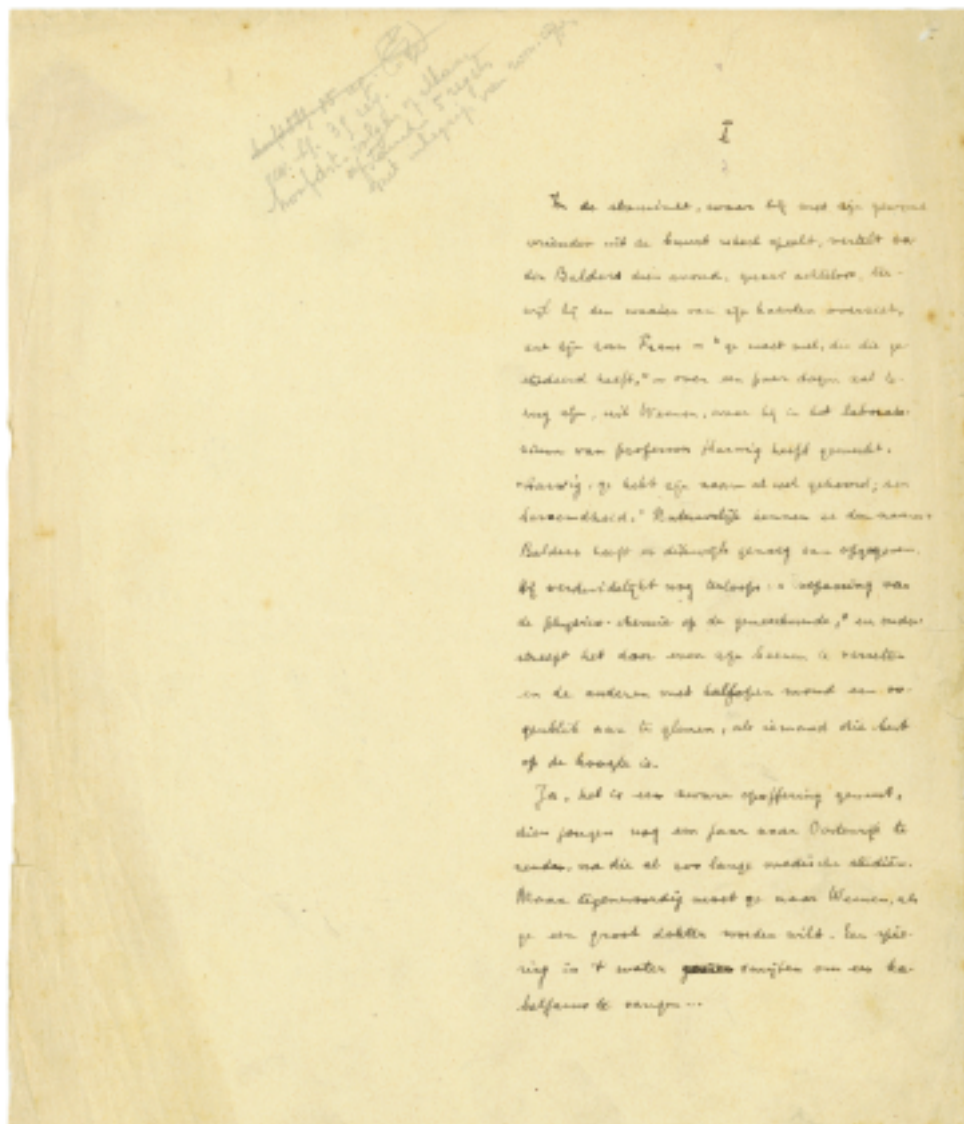
proeven van *Proza en Beschouwingen* en door de publicatie van beide bundels in het najaar van 1941 en de eerste maanden van 1942.³⁷ Slechts eenmaal wordt de stilte doorbroken, op 24 november 1941, waar Vermeylen bericht dat hij 'eindelijk' nog eens 'drie bladzijden' van zijn roman heeft kunnen schrijven.³⁸

Vanaf mei 1942 neemt Vermeylen zijn roman weer ter hand. In november 1942 is het manuscript afgewerkt, in overeenstemming met het post scriptum: 'Vanmiddag het hs. van mijn roman netjes af'.³⁹ Maar het revisiewerk zal nog de nodige tijd in beslag nemen. 'Ik bedenk dat de roman door meer detail-werk moet aangevuld worden: de ruimte rondom de twee hoofdpersonages moet meer bevolkt zijn, - zoo dat ze meer lucht rondom zich verkrijgen', schrijft Vermeylen in zijn dagboek.⁴⁰ Hij laat de medische bijzonderheden - het ziekteverloop van Mark - nalezen door zijn neef, de psychiater Guy Vermeylen.⁴¹ Hij bespreekt de roman met Claes en Walschap, terwijl Manteaus vaste lector Raymond Herreman omstreeks 20 maart 1943 'het definitieve handschrift van "Twee Vrienden" (verbeterde copie)' nalas.⁴² Op 24 maart bezorgde Vermeylen dit gereviseerde handschrift 'aan mevr. Closset' en op 5 mei bereikte hij een akkoord met de uitgeefster.⁴³ Op 3 augustus ontving hij de drukproeven, die hij door zijn vriend Julien Kuypers liet controleren. 'Geen enkele zin die niet volkomen verantwoord is, - en het is een boek zooals men er slechts een enkel in zijn leven schrijft', vertrouwde die hem toe.⁴⁴

Op 9 oktober 1943 was het zover: 'Hedenmorgen de laatste proef van "Twee Vrienden" naar Manteau gedragen. Eindelijk verlossing! Ik hoef er niet meer aan te denken'.⁴⁵ Het eerste gedrukte exemplaar van zijn roman ontving Vermeylen op Sinterklaasdag en op 20 december volgden de presentexemplaren, waarvan hij de eerste verzond aan zijn vrienden van de Mijolclub: Herman Teirlinck, Julien Kuypers en Hector Gooris.⁴⁶ Nog geen maand later volgden de eerste kritieken.⁴⁷

Een autobiografische analyse

Al tijdens het schrijfproces had Vermeylen in zijn dagboek geanticipeerd op de mogelijke reacties op zijn roman. Opmerkelijk is de zelfverzekerdheid die de schrijver aan de dag legde. Wat er ook gezegd en geschreven zou worden over *Twee Vrienden*, noteerde Vermeylen op 26 november 1942, het deed er niet toe: 'ik weet toch, dat die roman juist is zooals ik hem schrijven m est, en zooals ik hem schrijven k n. Zoo ben ik voor mezelf volkomen gerust'.⁴⁸ Aan een vriendin schreef hij: 'Je

Eerste blad van het definitieve handschrift van *Twee vrienden* uit 1943 [Letterenhuis].

suis d'une indifférence complète quant à l'accueil qu'on lui réserva'.⁴⁹

Vermeylen was 71 jaar oud toen *Twee Vrienden* verscheen en hij had inderdaad niets meer te verliezen, noch te bewijzen. Zijn zelfverzekerdheid ontleende hij aan de persoonlijke voldoening die de roman hem geschonken had. De schrijversintentie lag namelijk niet in het bereiken van een eventueel literair succes, maar was besloten in zichzelf. Het boek grijpt terug naar de tijd van *Van Nu en Straks*, naar de idealen van zijn jeugd. Het is een afrekening met zijn verleden, maar tegelijkertijd een poging om via de omweg van de literatuur de fundamentele levensgedachten die hij koesterde te (her)formuleren. Op een eerste niveau is *Twee Vrienden* het universele verhaal van twee hemelbestormers, wier vlucht geknakt wordt door de harde realiteit. Op een tweede niveau vertolkt het boek op autobiografische wijze de breuk tussen Vermeylen en Mesnil, waarbij Vermeylens keuze voor het socialisme, voor het huwelijk en voor Gaby Brouhon hem verwijderde van zijn jeugdvriend. Op een derde niveau stelt de roman de vraag naar het menselijke geluk: ligt het in de koestering van onze kleine dagelijkse levens, de burgerlijke berusting van Frans, of in het najagen van de grote idealen, de hoop en de revolutie van Mark? De zelfvoldoening van Vermeylen lag dus met andere woorden in het persoonlijke geluk dat hij op hoge leeftijd, in een tijd van oorlog en bezetting, nog de kans had gekregen om een traumatische gebeurtenis uit zijn leven in boekvorm te gieten, in een roman, waarvan hij het eerste plan in 1897 ontwierp. Al de rest – de literaire kritiek inbegrepen – was bijzaak. Refererend aan de bekende uitspraak, die hij deed toen hij 24 was: 'Mijn vriend, wij zullen dit land schooner maken', bekende hij een halve eeuw later in zijn dagboek dat de literatuur 'mezélven, zoo niet schoner, dan toch rijper [heeft] gemaakt'.⁵⁰ In zijn dagboek voert Vermeylen het zelfonderzoek verder door. Hij bekent het autobiografische karakter van *Twee Vrienden* ('Oui, il y a énormément de ma vie dans ce roman', citeert hij een uitgaande brief in maart 1944) en geeft toe dat het boek een sleutelroman is, waarbij Jacques en Gaby als *points de départs* hebben gefungeerd voor Mark en Mathilde.⁵¹ Hij bestudeert verder de verwantschap tussen *De Wandelende Jood* (1906) en *Twee Vrienden* (1943) en ontwikkelt een autobiografische theorie over zijn scheppende werk. Het dagboek voert op die manier de literaire zelfanalyse ten top: het is de dagboekschrijver die de verhouding tussen de romanauteur en zijn oeuvre blootlegt. De relatie tussen Vermeylen en zijn personages komt in die analyse centraal te staan. Mark, Frans en Ahasverus, het hoofdpersonage uit *De Wandelende Jood*, zijn volgens Vermeylen verpersoonlijkingen van zijn eigen levenskeuzes.

In Vermeylens debuutroman stond het oneindige dolen van Ahas-

verus centraal, die al worstelend met het vraagstuk van het leven, op allegorische wijze afdaalde naar de hemel en naar de hel, maar uiteindelijk berusting vond 'onder de mensen', in de liefde en in het strijdende ideaal. In een sleutelpassage uit zijn dagboek concludeert Vermeylen dat Mark en Frans een ontdebelling zijn van Ahasverus, en dat ze alle drie een afspiegeling vormen van zijn eigen wezen:

De verwantschap tusschen 'Twee Vrienden' en 'De Wandelende Jood' is me thans zeer duidelijk. Geen wonder, daar de twee boeken in denzelfden tijd zijn ontstaan: het plan van 'Twee Vrienden' dateert van November 1897, net als dat van 'De Wandelende Jood'.

August Vermeylen, circa 1943
[Letterenhuis]

[...]. Mark en Frans zijn een splitsing van Ahasverus: Mark is Ahasverus op weg naar hel en hemel (op weg naar het absolute), Frans is Ahasverus onder den mensen (aangepast aan het betrekkelijke van het leven).⁵²

Ahasversus, in zijn eeuwig zoeken naar de absolute waarheid enerzijds (Mark), in de aanvaarding van het betrekkelijke geluk op aarde anderzijds (Frans): 'deux faces de l'éternelle anthithèse qui constitue le moi'.⁵³

Aldus vond Vermeylen in zijn oorlogsdagboek de sleutel van zijn romaneuvre. Het eeuwige dualisme, dat hij in de figuur van Ahasverus vatte en met een tussenpoos van veertig jaar in Mark en Frans herhaalde, moet hem sterk beroerd hebben. Eeckhout omschrijft Vermeylen als 'de realist die al worstelend den romantikus er voor goed onder kreeg', een omschrijving die de driehoeksverhouding tussen de auteur en zijn personages lijkt te beslissen in het voordeel van Frans.⁵⁴ In het echte leven had Vermeylen na 1900 – met zijn keuze voor het huwelijk, voor de parlementaire democratie, voor het professoraat en nog later voor het senatorschap en rectoraat – inderdaad het burgerlijke pad gekozen. Hij was 'Ahasverus onder den mensen' geworden, of nog: 'Frans'. *Twee Vrienden* moet in dat licht gelezen worden als een getuigenis van de worsteling die die levenskeuze geweest is.

De autobiografische dimensie in Vermeylens romanwerk ontging ook de toenmalige kritiek niet. Minderaa verklaarde de 'drang' van de oude Vermeylen om het plan voor *Twee Vrienden* uit te schrijven 'als gegrond in de dwingende behoefte dit levensconflict, hoe ook vermomd en geromanceerd, als een bevrijding te objectiveren'. Het was 'een noodzakelijke en bevrijdende bezinning' over de breuk met Mesnil en over zijn eigen levenskeuzes.⁵⁵ Demedts had *Twee Vrienden* gelezen en herlezen, en vastgesteld dat Vermeylen er 'afrekening met zijn verleden gehouden heeft en er niet voor teruggeschikt is, om zichzelf, onverdeeld in den hoofdpersoon uit te beelden'.⁵⁶ Boon, die nog steeds zijn hoed afdeed voor de persoon Vermeylen, maar als schrijver zijn roman niet kon waarderen, schetste op plastische wijze hoe de oude Vermeylen, beroofd van zijn werkzaamheden door de oorlog, al rondscharrelend in zijn werkkamer dat plan uit 1897 moet gevonden hebben en uit heimwee naar weleer is beginnen schrijven. Hij interpreteerde de *Twee Vrienden* als de oude en de jonge Vermeylen, de schrijver die zich over een romantisch bewogen fin-de-siècleversie van zichzelf gebogen had, en zag daarin ook de belangrijkste oorzaak voor de mislukking van de roman: 'het grootste deel van dat boek is niet goed gevoeld'.⁵⁷

De kritiek

De Vlaams-nationalistische literatuurcriticus, Bert Ranke, uitgever van het Nieuwe Orde-tijdschrift *Westland* (1942–1944), moet de eerste geweest zijn die *Twee Vrienden* recenseerde.⁵⁸ Ranke zag in de roman het failliet van de *Van Nu en Straks*-generatie. Hij vond *Twee Vrienden* een anachronistisch, oneigentijds boek, dat haaks stond op de stromingen van zijn tijd: het was geen roman, maar een 'literair-historisch document'. Dezelfde boodschap bracht *Streven*, bij monde van Emiel Janssen: zowel naar stijl en inhoud was de roman 'verschaalde wijn geworden'.⁵⁹ De jezuïet voegde eraan toe dat Vermeylen naast het idealisme van Mark en de burgerlijkheid van Frans een derde heilspiste was vergeten, die niet in het stoffelijke, maar in het onvergankelijke geloof in Christus gelegen was. De priester-letterkundige Joris Eeckhout ging in dit register verder.⁶⁰ Hij wees *Twee Vrienden* af op morele gronden, zij het onder grote waardering voor de romankunst van Vermeylen. Maar ook een meesterlijk geschreven roman kon Eeckhout niet bewonderen, zolang die ontsierd werd door schunnige details en anti-religieuze passages en hij betreunde dat in het bijzonder de goedkope volksuitgave het land bepaald niet schoner zou maken.

In zijn dagboek reageerde Vermeylen. 'Voor den een, geen literair heil buiten God', bestempelde hij Eeckhout, 'voor den ander, geen literair heil buiten het nationaal socialisme', verweet hij Ranke. Aan Lode Zielens schreef hij dat de krantenrecensies hem 'hartelijk deden lachen'.⁶¹ Het kon hem niet verontrusten: voor zichzelf wist hij dat hij de roman zo had moeten schrijven. Toch betreunde Vermeylen dat de kritiek de essentie van zijn roman had gemist, namelijk het universele verhaal van gebroken idealen en de vraag van hoe te leven, die losstonden van de 'oneigentijdse' *Van Nu en Straks*-invulling die hij eraan gegeven had.

De vier lange artikels die Karel Elebaers in *Nieuw Vlaanderen* aan *Twee Vrienden* besteedde, gingen wel in op de diepere romanstof: 'het verstandigste wat ik over *Twee Vrienden* gelezen heb', noteerde Vermeylen bijgevolg op 6 juli 1944 in zijn dagboek, en hij noemde het 'een heuglijke voldoening, dat dit van geestelijken kant komt'.⁶² De lof van Elebaers was inderdaad groot (ondanks het feit dat ook hij 'sexuele dingen' gelezen had).⁶³ Hij noemde *Twee Vrienden* 'een ideeënroman van groot formaat' die 'op het peil der romans van de wereldliteratuur staat'.⁶⁴ Voorbij het verhaal las Elebaers de fundamentele waarheden die Vermeylen in literatuur had omgezet. 'Het is alsof hij heel zijn levenservaring bijeen raapt', noteerde Elebaers, 'om door een verbeeldingswerk, de uitkomst van zijn bevindingen en van zijn denken mee te

deelen in schoonheid van litteraire zeggings'.⁶⁵ Misschien is het geen toeval dat juist een geestelijke geraakt werd door de twee vrienden, Mark en Frans. De priester Elebaers, die als kanselredenaar excelleerde in gewijde welsprekendheid, zag in de ondergang van Mark en eigenlijk ook van Frans, het tekort van een wereldvisie die eindigde bij de mens. In dat opzicht spoorde zijn bespreking met die van Janssen en kreeg ze het karakter van een geestelijk sermoeen. Maar hij had, en het was dat wat Vermeylen waardeerde, de inzet van de roman begrepen.

Weinigen waren het eens met het literaire oordeel van Elebaers. Boon ging op dat vlak het verst – 'Vermeylen is voor mij, als romanschrijver, geen cent waard' – maar ook André Demedts kon niet om het gekunstelde karakter van de roman heen.⁶⁶ De jonge Piet van Aken, die Vermeylen op 5 oktober 1944 in Brussel zou bezoeken, moest hem laten weten dat hij *Twee Vrienden* 'een kleine ontgoocheling' had gevonden (hoewel hij omgekeerd wist dat Vermeylen zijn romans erg waardeerde).⁶⁷ In het oordeel van Herreman, die er 'een deugddoende naïveteit' in vond en van mening was dat het 'de beste Vlaamsche roman' was, maar wel pas over twintig jaar, is in de dagboeken een echo op te vangen van de omzwachteldheid waarmee zijn vrienden hem benaderden.⁶⁸ In de besprekingen die na zijn dood gepubliceerd werden – Demedts (1945), Boon (1946), Minderaa (1947), De Smaele (1948), Boon (1950) en Venstermans (1965) – is het beeld gegroeid van een mindere roman, die uitsluitend in verhouding tot zijn auteur van belang is.⁶⁹

'Ik stel vast, dat ik bij het schrijven geenszins aan mogelijken roem denk', had Vermeylen gelukkig al geanticipeerd.⁷⁰ *Twee Vrienden* refereert in die mate aan zijn auteur dat het – vanuit het standpunt van de literatuurgeschiedenis – meer een egodocument is gaan lijken dan een roman. Het dagboek codeert zelfs kleine details uit de roman als autobiografisch. Het personage 'Mitzi', een liefde van Frans, is de gelijknamige meid van Vermeylens vriendin Marie Ender, die een paar keer in de dagboeken en agenda's vermeld wordt; net als een passage over de schoonheid van Oostenrijkse vrouwen (Ender was een Oostenrijkse) zal die *cameo* hun kleine kring geplezierd hebben.

Op biografisch niveau moet het boek een herwonnen vreugd geweest zijn voor de oude Vermeylen, om in tijden van oorlog terug te grijpen naar het plan uit 1897 en zijn jonge jaren op papier te doen herleven. Op autobiografisch niveau duiden zijn dagboeknotities de vereenzelving tussen Mathilde en Gaby, tussen Mark en Mesnil, tussen leven en werk; een jeugdconflict wordt literatuur. Op psychologisch niveau confronteert het boek de levensopvattingen van zijn auteur en laten de dagboeken zien hoe *Twee Vrienden* in dat opzicht nauw verwant is met *De*

Wandelende Jood. Via zijn dagboek becommentarieerde de schrijver zijn oeuvre, door zijn oeuvre heen drukte hij zichzelf uit. We zijn terug bij af, dat wil zeggen: bij Vermeylen. 'Evenals Ahasverus, zijn Mark [en] Frans (...) veruiterlijkte beelden van mijn eigen wezen.'⁷¹

Noten

- 1 Agenda August Vermeylen, 24 maart 1943 [Letterenhuis].
- 2 De volledige referentie is: August Vermeylen, *Twee Vrienden*. Manteau, Brussel 1943. Het boek kwam tegelijkertijd in een luxe en een populaire uitgave op de markt en kende in 1948 een ongewijzigde herdruk. Zie ook August Vermeylen, *Verzameld werk. Eerste deel*. Manteau, Brussel 1952, p. 145-397; Rob Roemans, *Het werk van prof. dr. A. Vermeylen. Analytische bibliografie door Dr. Rob Roemans*. Wereldbibliotheek, Amsterdam/Antwerpen 1953, p. 11 en Ernst Bruinsma & Jan Stuyck, *Literaire kwaliteit was de enige norm. Fondslĳst Uitgeverij A. Manteau Les Editions Lumiere 1938-1955*. L.P. Boon-documentatiecentrum, Antwerpen 2000, nr. 114, nr. 115 en nr. 251. In dit artikel wordt verwezen naar de eerste editie van 1943 (exemplaar van de luxe-editie, nr. 114).
- 3 Voor een eerste bio-bibliografische oriëntatie: Raymond Vervliet, 'Vermeylen (Auguste)', in: *Biographie Nationale*, 34 (1967), p. 759-766; Franz de Backer, 'Beknopte levensschets van Aug. Vermeylen', in: *August Vermeylen. Verzameld Werk. Deel 1*. Manteau, Brussel 1952, p. 5-43 en <http://www.ugentmemorialis.be/catalog/000000035> (18 april 2017). Een recenter portret wordt geschetst in *Hoe Vlaming te zijn? Zes teksten van August Vermeylen en Jozef Deleu. Samengesteld en ingeleid door Hans Vandevoorde*. Antwerpen, 2017. Specifiek voor het ontslag in 1940: Dirk Martin, *De Rijksuniversiteit Gent tijdens de bezetting 1940-44. Leven met de vijand*. Archief R.U.G., Gent 1985, p. 7-16.
- 4 Voor de volledige bibliografie van Vermeylen in oorlogstijd: Roemans, *Het werk van prof. dr. A. Vermeylen*, p. 428-430.
- 5 Zie ook Hans Vandevoorde, 'August Vermeylen. De wandelende Jood', overdruk uit *Lexicon van literaire werken*, deel 17 (februari 1993) 1.
- 6 Geciteerd uit *Van de catacomben tot Greco*, zoals opgenomen in *August Vermeylen. Verzameld Werk. Vijfde deel*. Brussel, Manteau, 1951, p. 7.
- 7 Vermeylens plannen met betrekking tot het bij Manteau te verschĳnen tijdschrift *Diogenes* werden doorkruist door zijn overlij-

den. Ten dele zouden ze wel gerealiseerd worden in het *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* van Teirlinck. Zie Kevin Absilis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)*. Meulenhoff / Manteau, Antwerpen 2009, p. 136.

- 8 Het Letterenhuis bezit drie handschriften van *Twee Vrienden* en drie plannen voor de roman.
- 9 De oorlogsdagboeken bestaan uit drie identieke grijze schriftjes: I. 12.5.39-4.12.40, II. 7.12.40-25.4.43 en III. 1.5.43-[20.12.44]. De oorlogsagenda's bestaan uit zeven exemplaren (voor elk jaar één) en lopen van 1 januari 1939 tot 8 januari 1945 [Letterenhuis].
- 10 Dagboeken Vermeylen, 12 mei 1939.
- 11 Dat beide egodocumenten een nog niet bestudeerde bron vormen voor de biografie van Vermeylen en voor de Vlaamse literatuurgeschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft hier even buiten beschouwing. Zie hiervoor Ruben Mantels en Hans Vandevoorde m.m.v. Janna Aerts, *'Ik denk nog het best met de pen in de hand'. Dagboek August Vermeylen 12.5.1939-20.12.1944* (te verschĳnen 2019).
- 12 August Vermeylen, 'Kritiek der Vlaamsche Beweging', in: *Van Nu & Straks*, 1 (1896, nieuwe reeks), p. 123-132. Over Vermeylens rectoraat: Ruben Mantels en Hans Vandevoorde, *Maar wat een wespennest! Het rectoraat van August Vermeylen en de vernederlandsing van de Gentse universiteit*. Academia Press, Gent 2010.
- 13 Vermeylens rol in VVL, PEN en Vlaamsche Club wordt belicht in Emiel Willekens, *Schrijvenderwijs: vijfenzeventig jaar Vereniging van Vlaamse letterkundigen 1907-1982: een documentatie*. Soethoudt, Antwerpen 1982; Hans Vandevoorde, 'De club van de edele zwans. De VVL en de PEN-Club op de Wereldtentoonstelling van 1935', in: Koen Rymenants e.a., *Literatuur en crisis: de Vlaamse en de Nederlandse letteren in de jaren dertig*. AMVC-Letterenhuis, Antwerpen 2010, p. 70-83; Hans Vandevoorde en Christophe Verbruggen, 'De PEN-club: "a world-parliament of literature"', in: *Nederlandse letterkunde* 16 (2011), nr. 3 (december), p. 123-131; Hans Vandevoorde, 'Banketten en etiquette van de PEN-club. Geïllustreerd aan België, de "Cockpit van Europa"', in: *Nederlandse letterkunde* 16 (2011), nr. 3 (december), p. 240-256 en Hans Vandevoorde, 'Tussen club en salon. August Vermeylen als netwerker?', in: Erica van Boven & Pieter Verstraeten (red.), *Schrijverstypen. De moderne auteur tussen individu en collectief*. Verloren, Hilversum 2016, p. 91-103.
- 14 Dagboeken Vermeylen, 6 juli 1944.
- 15 Gita Deneckere & Ruben Mantels, 'Geen haan die ernaar

kraait. August Vermeylen en de verengelsing van het hoger onderwijs', in: *Ons Erfdeel* 54 (2011), nr. 1, p. 4-13; Gita Deneckere, Bruno de Wever & Antoon Vrints, 'Verengelsing maakt onderwijs slechter', in: *De Standaard*, 1 december 2016 en *Hoe Vlaming te zijn? Zes teksten van August Vermeylen - Jozef Deleu. Samengesteld en ingeleid door Hans Vandevoorde*. Polis, Antwerpen 2017. Voor een eigentijdse waardering van Vermeylens romans: Ruben Mantels, 'Schrijvers die nog maar namen lijken. Het romanwerk van August Vermeylen', in: *Ons Erfdeel* 60 (2017), nr. 4, p. 62-69.

16 *Over de Wandelende Jood*. August Vermeylenfonds, s.l. 1958 en Vandevoorde, 'August Vermeylen', p. 1-13. Het citaat is afkomstig uit Joris Eeckhout, 'August Vermeylen', in: *Litteraire profielen* 19. Standaard Boekhandel, Antwerpen 1940, p. 112; Raymond Ver-vliet stelde de bloemlezing samen: *De Wandelende Jood & opstellen over literatuur, kunst & politiek*. Houtekiet, Antwerpen-Amsterdam 2005. Het toneelstuk, in een productie van het August Vermeylenfonds, werd opgevoerd in 2010 in het kader van het August Vermeylenjaar van de UGent.

17 litterairecanon.be, geraadpleegd op 13 maart 2017.

18 Dagboeken Vermeylen, 16 november 1941.

19 Voor een lectuur van *Twee Vrienden*, vergelijk Jan Venstermans, *August Vermeylen*. Desclée de Brouwer, Brugge 1965, p. 50-54; Lucie Mariotte, *August Vermeylen*. De Wandelende Jood en Twee Vrienden. *Thema, wording en stijl*. Gent, onuitg. lic.verh., 1972 en Hans Vandevoorde, 'Verblendung und Desillusion. Repräsentationen des flämischen intellektuellen Anarchismus in der Literatur', in: Jaap Grave, Peter Sprengel en Hans Vandevoorde, *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900: Deutschland, Flandern und die Niederlande*. Königshausen & Neumann, Würzburg 2005, p. 83-88.

20 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 40.

21 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 164 en 40.

22 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 62.

23 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 91.

24 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 104.

25 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 257.

26 Gabriëlle ('Gaby') Brouhon (1870-1932), geboren in het Waalse Chimay huwde op 21 september 1897 met August Vermeylen en is de moeder van Piet en Jo Vermeylen; Jacques Mesnil, pseudoniem van Jean-Jacques Dwelshauvers (1872-1940) was een Belgische kunsthistoricus, schrijver en anarchist. Hij onderscheidde

zich op kunsthistorisch vlak met zijn studie over Boticelli.

27 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 215.

28 Peter Theunynck, 'Wij sterven niet schoon'. Het einde van een vriendschap, de dood en de wederopstanding van *Van Nu en Straks*', in: *Spiegel der Letteren* 43 (2001), nr. 4, p. 310-331.

29 André Demedts, 'Twee Vrienden' door August Vermeylen', in: *Dietsche Warande en Belfort*, juni 1945; nr. 1, p. 245-249; Louis Paul Boon, 'Bij de verjaring van Vermeylen's dood. Beschouwingen over *De twee Vrienden* Aug. Vermeylen', in: D. de Geest e.a., *Louis Paul Boon. Het literatuur- en kunstkritische werk. 1. De Roode Vaan*. L.P. Boon - Documentatiecentrum, Antwerpen 1994, p. 139-144 (oorspronkelijk in 1946 verschenen) en Pieter Minderaa, *August Vermeylen*. S.l., 1947 (overdruk uit *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1947, p. 165-179).

30 Vermeylen, *Twee Vrienden*, p. 259.

31 Dagboeken Vermeylen, 28 november 1942.

32 Dagboeken Vermeylen, 28 februari 1936. Het Letterenhuis bewaart dus drie eerdere plannen van de roman en signaleert het vierde. Het eerste plan stelde Vermeylen in november 1897 op in de Beekmanstraat in Ukkel, het tweede in juni 1902 in Scheveningen, het derde in oktober 1919 aan de Dieweg in Ukkel en het vierde in Villa Balvais in St-Moritz in februari 1936. Pas vanaf het derde plan veranderde de oorspronkelijke titel *De Vrienden* in *Twee Vrienden*.

33 Dagboeken Vermeylen, 7 juni 1939 en vergelijk *Twee Vrienden*, p. 21. Opmerkelijk is dat het fragment uit het dagboek nog een andere variant blijkt te zijn dan diegene die zijn overgeleverd in de drie versies die het Letterenhuis bewaart. Dat zou overeen kunnen stemmen met wat Vermeylen op het voorblad van de tweede versie heeft genoteerd: 'Nu en dan aan de eerste hoofdstukken gewerkt, voornam. 1920 & 1936. Die handschriften met de eerste drie ontwerpen vernietigd.'

34 Dagboeken Vermeylen, 8 september 1939 en vergelijk *Twee Vrienden*, p. 104.

35 Dagboeken en Agenda Vermeylen, 3 maart 1941. Vergelijk met wat Vermeylen op het voorblad van de tweede versie heeft genoteerd: 'Deze tekst opnieuw aangevangen op 3 maart '41.'

36 Dagboeken Vermeylen, 1 augustus 1941 en 21 augustus 1941. De paginering verwijst naar die van het tweede handschrift, dat een bewerking van het eerste handschrift is. Via markeringen in potlood en een aantal datumvermeldingen op het eerste hand-

schrift heeft Vermeylen zelf de vorderingen van zijn bewerking tijdens de oorlog aangegeven.

37 Madeleine Ley (1901-1981) was een Belgische schrijfster van Franstalige poëzie, kinderliteratuur, verhalen en een roman. Ze was gehuwd met de arts Lucien Wibauw; Marie Ender (1898-1948) was een gescheiden Oostenrijkse, die in 1933 met een Duits paspoort in Brussel arriveerde, waar ze 'indépendante' leefde. Zie ook de aantekening van 11 november 1941 over *Twee Vrienden*: 'Sedert 15 Sept. heb ik anderhalve bladzij geschreven! Voortdurend in beslag genomen door het verbeteren van proeven (bundel in de Bibliotheek der Nederlandsche Letteren, en "Beschouwingen"). Nu beproef ik opnieuw aan den gang te komen, maar het wil nog niet lukken.'

38 Dagboeken Vermeylen, 24 november 1941.

39 Dagboeken, 26 november 1942.

40 Dagboeken Vermeylen, 2 november 1942. Vergelijk 29 november 1942, waar Vermeylen citeert uit een brief aan kunstenares Mayou Iserentant: 'Tout le manuscrit est propre et net. Je travaillerai encore un peu, sur des détails, petit à petit, mais rien ne presse plus: tel quel, le livre est tout de même complet. Je n'ai aucune hâte à le publier, il peut fort bien reposer.'

41 Guillaume ('Guy') Vermeylen (1891-1943): Belgische kinderpsychiater; directeur van het Institut de Psychiatrie van het Brugmannziekenhuis en professor aan het Institut de Pédagogie van de Université Libre de Bruxelles vanaf 1932.

42 Agenda Vermeylen, 20 maart 1943 (voor Claes en Walschap) en Dagboeken Vermeylen, 29 november 1942, 15 maart 1943, 16 maart 1943 en 22 maart 1943. De 'verbeterde copie' waarvan sprake is vermoedelijk handschrift 3 uit het Letterenhuis.

43 Agenda Vermeylen, 24 maart 1943 en 5 mei 1943. Bruinsma & Stuyck, *Fondslĳst Uitgeverij A. Manteau*, nr. 114, vermelden 12 mei 1943 als datum van het uitgeverscontract.

44 Agenda Vermeylen, 3 augustus 1943 en Dagboek Vermeylen, 27 augustus 1943.

45 Dagboek Vermeylen, 9 oktober 1943.

46 Hector Gooris was inspecteur-generaal van het middelbaar onderwijs. Over de Mijolclub: Manu van der Aa, 'Een virtuoos van de gezelschapskunst'. Herman Teirlinck en de Mijolclub', in: *Vlaanderen* 55 (2006), p. 165-168 en Hans Vandevoorde, 'Mijolclub', in: A. Jonstra en B. Vervaeck, 'Clubsandwich' (dossier), in: *DWB* 157 (2012), nr. 2, p. 192-194.

47 Dagboeken Vermeylen, 6 december 1943 en 5 februari 1944;

Agenda Vermeylen, 20 december 1943.

48 Dagboeken Vermeylen, 26 november 1942.

49 Brief aan Mayou Iserentant geciteerd in: Dagboeken Vermeylen, 29 november 1942.

50 Dagboeken Vermeylen, 28 november 1942.

51 Dagboeken Vermeylen, 21 maart 1944. De brief was gericht aan Marie Mulle (1874-1964), een Belgische pedagoge, directrice van het Brusselse Institut de service social de l'Etat van 1920 tot 1944, medeoprichtster van het Comité international des écoles de service social in 1929 en tot 1910 gehuwd met de filosoof Georges Dwelshauvers, de broer van Jacques Dwelshauvers alias Jacques Mesnil.

52 Dagboeken Vermeylen, 28 november 1942; vergelijk de formulering aan Mulle, 21 maart 1944 en aan Iserentant, 29 november 1942. Zie ook Venstermans, *August Vermeylen*, p. 51-52.

53 Dagboeken Vermeylen, 29 november 1942.

54 Joris Eeckhout, *Litteraire profielen*. XIII. N.V. Standaard Boekhandel, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1945, p. 38.

55 Minderaa, *August Vermeylen*, p. 168-169 en 178.

56 Demedts, 'Twee Vrienden', p. 246.

57 Louis Paul Boon, 'Geniaal... maar met te korte Beentjes. *Twee vrienden*', in: Louis Paul Boon. *Het literatuur- en kunstkritische werk*. III. *De Vlaamse Gids*. L.P. Boon - Documentatiecentrum, Antwerpen 1995, p. 123-125. Oorspronkelijk verschenen in 1950.

58 Bert Ranke, 'Een generatie neemt afscheid. August Vermeylen: *Twee Vrienden*', in: *Het Laatste Nieuws*, zaterdag 15 januari 1944, p. 2. Bert Ranke was het pseudoniem van Frans van der Auwera (1914-1997).

59 Emiel Janssen, 'August VERMEYLEN, Twee vrienden', in: *Streven* 11 (1943-1944), p. 176-177.

60 Eeckhout, *Litteraire profielen*, p. 36-57.

61 Brief aan Lode Zielens geciteerd in: Dagboeken Vermeylen, 5 februari 1942.

62 Karel Elebaers, 'Twee Vrienden, door A. Vermeylen. Een Ideeënroman van groot formaat', in: *Nieuw Vlaanderen. Algemeen Weekblad*, 29 april 1944, p. 1-2; 6 mei 1944, p. 4; 13 mei 1944, p. 5 en 28 mei 1944, p. 5. Zie Dagboeken Vermeylen, 6 juli 1944, voor Vermeylens commentaar.

63 Elebaers, 'Twee Vrienden', 13 mei 1944, p. 5.

64 Elebaers, 'Twee Vrienden', 29 april 1944, p. 1.

65 Elebaers, 'Twee Vrienden', 29 april 1944, p. 1.

- 66 Boon, 'Geniaal... maar met te korte Beentjes', p. 122.
67 Dagboeken Vermeulen, 21 augustus 1944 en Agenda Vermeulen, 5 oktober 1944.
68 Dagboeken Vermeulen, 22 maart 1943 en 27 augustus 1943.
69 Paul de Smaele, *Auguste Vermeulen*. Brussel 1948.
70 Dagboeken Vermeulen, 28 november 1942.
71 Dagboeken Vermeulen, 4 oktober 1942.

De auteur bereidt samen met Hans Vandevoorde een uitgave van de dagboeken van Vermeulen voor in het kader van het FWO-project 'Dagelijks leven en crisis in literaire dagboeken. Een multiperspectivische lezing van dagboeken uit de Tweede Wereldoorlog'. Met dank aan Hans Vandevoorde.